

Князь Т. М. Фразеологізми на позначення різного соціального стану у творах Тараса Шевченка. Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2018. Вип. 48. С. 17-21.

УДК 811.161.2'373.7

Т. М. Князь

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РІЗНОГО СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ У ТВОРАХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У роботі проаналізовано фразеологізми на позначення різного соціального стану у творах Тараса Шевченка. Досліджені фразеологізми не лише несуть інформацію про соціальне розшарування суспільства – виділення заможних і бідних, а й відображають соціально-культурні погляди Т. Г. Шевченка, спрямовані на втілення найважливіших ідей – незалежності, свободи, рівності.

У творах використано як узуальні, так і трансформовані фразеологізми, цілісне значення яких мотивоване стрижневими словами-компонентами пан, золото, кишеня, свитина, кіл, торба, що формують уявлення українців про заможність, бідність.

Ключові слова: бідність, заможність, фразеологічна одиниця, узуальні і трансформовані фразеологізми, соціальний стан.

Knyaz T. M. Phraseological Units to Denote Different Social Status in the Works of Taras Shevchenko. *In modern linguistics artistic text is an important object of linguistic research. The connection of language and culture in the Ukrainian artistic text is evident, because language is an important and necessary component of national culture.*

The article deals with the problem of determining specific functioning of Ukrainian phraseological units to denote different social status in the works by the Ukrainian writer Taras Shevchenko.

The bright reflection of the mentality of the Ukrainian people is the creative heritage of Taras Shevchenko. He spoke about the peasantry fight with the landlords, with serfdom oppression. The prosperity state Taras Shevchenko associated with independence, as well as with free life, which makes it possible not only to live, but to work.

The works of Taras Shevchenko is an important source of cultural information about clothing, housing, social status of the Ukrainian people. The integral meaning of the phraseological units is motivated by main words-components landlords, gold, pocket, stake, sack, which forming the representation of Ukrainians about prosperity and poverty.

The studied phraseological units not only inform about the social stratification of the society the allocation of rich and poor people but also reflect the socio-cultural views of T. Shevchenko, aimed at the implementation of the most important ideas – independence, freedom, equality.

Key words: poverty, prosperity, phraseological unit, social status.

У сучасному мовознавстві художній текст – важливий об'єкт лінгвістичного дослідження. Зв'язок мови і культури в українському художньому тексті є очевидним, оскільки мова – важливий і необхідний компонент національної культури. Мовні, зокрема фразеологічні, одиниці (ФО) містять культурну інформацію, передають реалії подій певного періоду, яскраво розкривають зміст художнього тексту.

Фразеологічний масив художніх творів Т. Шевченка експліковано в дослідженнях Л. Г. Авксентьева, Л. А. Булаховського, В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, М. П. Коломійця, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченка. Власне, твори Т. Г. Шевченка неодноразово були об'єктом наукових розвідок: Г. М. Добролюжа вивчає концепти тваринного світу в поетичній творчості письменника і в українській фразеології; Г. О. Дорош і Г. О. Ткачук розглядають поетичне переосмислення фразеологічних одиниць у творчій

спадщині Т. Г. Шевченка; Р. А. Семків аналізує поетику комічного в поезії Тараса Шевченка, що дає підставити говорити про постійний інтерес до мовтворчості Великої Кобзаря. Вивчення ідіостилю письменника постає як аналіз індивідуальної мовної картини світу з огляду на своєрідні мовно-виражальні засоби, що відбивають погляди особистості як представника певної культурної епохи.

Головними рисами суспільно-політичних поглядів Т. Г. Шевченка були послідовна антикріпосницька спрямованість та непримиренна боротьба з самодержавною політикою національного гноблення народів. Заможність Т. Г. Шевченка асоціював із незалежністю, а також вільним життям, що дає можливість не просто жити, а працювати. Поет-філософ розглядав свободу крізь призму звільнення від кріпацтва та національного гніту. Нове життя може дати колишнім кріпакам не тільки волю, а й достаток, заможність. А. Шаповалова говорить про беззаперечну значущість для Т. Шевченка фізичної свободи. «Усвідомлюючи її глибинне значення для українського народу, поет усім своїм життям стояв на засадах свободи, якій дуже добре знав ціну, стикаючись з несвободою на кожному кроці свого життя: від злиденного дитинства – до перебування в засланнях...» [7, с. 213].

Мета пропонованої роботи – виявити та проаналізувати фразеологічні одиниці на позначення різного соціального стану у творах Тараса Шевченка («Гайдамаки», «Назар Стодоля», «Катерина», «Перебендя», «Думи мої думи», «Москалева криниця», «Марія»); з'ясувати способи відображення культурологічної інформації в семантиці обраних для аналізу ФО.

Яскравим відображенням ментальності українського народу є творча спадщина Т. Г. Шевченка. За допомогою художніх образів та суто мовних засобів Шевченко піддав нищівній критиці всю кріпосницьку дійсність, викривав гнобителів народу, усю систему царської імперії. Ф. П. Медведєв слушно зауважує: «Широко використовуючи фразеологію, поет досягає титанічної сили вислову, високої художньої майстерності і незвичайної переконливості у змалюванні реальної дійсності того часу й визвольної боротьби народів» [6, с. 20].

У творах поета фіксуємо фразеологізми на позначення різного соціального стану. Для називання поважних осіб, які мають великий вплив і з якими треба рахуватися, автор використовує ФО **великий пан; пан над панами**. Стрижневе слово-компонент **пан** – основний сигналізатор стану заможності, оскільки актуалізує значення «той, хто мав привілейоване становище в суспільстві, належав до забезпечених верств міського населення, інтелігенції; той, хто має владу над іншими; володар, хазяїн» [1, с. 880]. Наприклад: [Гая:] *Не треба мені вашого добра; я і без нього була б щаслива, якби ви не забули бідної Стехи і тоді, коли зробитесь великим паном* [8, т. 3, с. 11]; [Хома:] *Ха-ха-ха! От тобі й сотник! Ще в Братському серце моє чуло, що з мене буде великий пан* [8, т. 3, с. 12]; *І пан над панами!* [8, т. 1, с. 71]; *Скажу ще раз: Пан я над панами* [8, т. 1, с. 95].

Для підкреслення зміни соціального стану за різних умов Тарас Шевченко використовує фразеологізм **вийти в люди**: *Що буде, те й буде. Будеш*

знов чумакувати, Поки вийдем в люди [8, т. 2, с. 62]; *Йдете в люди [сини], а там тепер Все письменне стало* [8, т. 1, с. 96].

У поемі «Гайдамаки» фіксуємо трансформований варіант **бути панами** (заміна дієслівного слова-компонента *вийти* на *бути вийти у пани*) для характеристики життя по-панському за умови співпраці з козаками. *Гарно помоліться, Братайтеся з нами, З нами, козаками; Задайте Богдана, Старого гетьмана; Будете панами* [8, т. 1, с. 114].

У творах Т. Шевченка соціальна нерівність, бідність яскраво репрезентована фразеологізмами з назвами одягу: **в сірій свитині; лата на латі; до нитки звестися**. На думку Г. Лозко, одяг різних верств населення відрізнявся за формою, кроєм і якістю тканини, а отже, виконував соціально видільну функцію [5, с. 467].

Коли Ярема подумки звертається до коханої Оксани (поема «Гайдамаки»), то згадує і про соціальну нерівність: саме його бідність є однією із причин неможливості бути разом. Для позначення бідності автор використовує фразеологізм у **сірій свитині**: *Я тобі не пара; я в сірій свитині, А ти титарівна. Крацого вітай* [8, т. 1, с. 106]. Як зазначає В. В. Жайворонок, «свита (зменшені – *світка, світочка*) = **свитина** – старовинний довгополий верхній одяг, звичайно з домотканого грубого сукна; згадується вже в Печерському патерику та Іпатіївському літопису; одяг перев. незаможного селянина, тому символізує бідність» [3, с. 527]. Досліджуючи колористичну картину поеми «Гайдамаки», О. В. Дяк і Я. В. Дяк зазначають, що «червоний жупан як символ багатства протиставлено бідності свитини : У Лисянці, не в свитині – В червонім жупані...» [2, с. 37].

Важливою ознакою соціального стану є не лише наявність одягу, з якої тканини він виготовлений, а й те, у якому стані одяг – зношений, порваний, латаний. Зі значенням «латаний, дуже старий, зношений» автор використовує ФО **лата на латі** для підкреслення стану бідності козака. Хоча, як зрозуміло з контексту, це не заважає високим почуттям між представниками різних соціальних класів: *Може, дівчина не любить За те, що убогий? І дівчина його любить, Хоч лата на латі* [8, т. 1, с. 123].

Про стан крайньої бідності, що настав за об'єктивних обставин, жодним чином не пов'язаних із марнотратством, сигналізує ФО **звестися до нитки**: – *До нитки зів'єся мій козак, Усе на панцині проклятій, А був хазяїн...* [8, т. 2, с. 111]. *Нитка* є основною складовою тканини й сприймається як мінімальна одиниця власності, що належить людині; виступає як еталон граничності, тобто як гранично допустима міра подільності матеріальної власності в цілому.

У творах Т. Шевченка фіксуємо й трансформовані фразеологізми **гарбати червінці; дати срібло-золоти** на позначення збагачення різними способами. У п'єсі «Назар Стодоля» використано трансформований варіант **гарбати червінці** узуальної ФО **гребти** (**загрібати, горнути і т. ін.**) **гроші (золото і т. ін.) лопатою (жменею)** для характеристики ситуації, коли можна швидко, без великих затрат розбагатіти. Наприклад: [Хома:] *І слава, і почет, і червінці до себе гарбай — все твоє. А пущє всього червінці. Їх люди по духу чують...* [8, т. 3, с. 12].

Лексичні варіанти **срібло / золото** узагальнено (через форму множини й семантику збірності – «сукупність золотих монет») маніфестують у цілісно-значенні сему «певна кількість грошей», дієслівний компонент **дати** називає додаткові семі «отримати», «здобути», «мати можливість» збагатитися, можливо, й незаконним шляхом. Наприклад: *Свячений (ніж) достану. Дасть він мені срібло-золото, Дасть він мені славу* [8, т.1, с. 107].

Про стан заможності сигналізує ФО **трясти / потрусити кишеню**, що в різних контекстах реалізує такі значення: 1) «забрати гроші; збагатитися нечесним способом»: *Найшли льохи, скарб забрали, У ляхів кишені Потрусила та й потягли* [8, т.1, с. 132]; 2) «хизуватися багатством»: *Лизав [цар] у ліктора халяву, Щоб той йому на те, на се .. Хоч півдинарія позичив; А той кишеню трясє, Виймає гроші і не лічить, Неначе старцеві дає* (Т. Шевченко).

Заможність, наявність матеріального надлишку дає можливість людині прагнути й отримувати абсолютно все, що в свою чергу вербалізується фразеологізмом **чого душа забажає**: *[Сват:] Поможіть мені її піймати; тоді, чого душа ваша забажає, усе просіте, усе дам: хоч десять городів, або тридев'ять кладів, або чого хочете* [8, т.3, с. 15].

Мова творів Т. Г. Шевченка відзначається багатством фразеологічної синоніміки. Фразеологічні синоніми дають можливість емоційно передати зміст висловлюваного, найточніше охарактеризувати певну ситуацію. Відсутність помешкання, території навколо, а також господарства зажди були одними з основних показників бідності: **нема ні оселі, ні саду, ні ставу; ні корови, ні вола; ні родини, ні хатини**. Фразеологізми побудовані за такою структурно-семантичною моделлю: «частка ні + іменник (Р.в.) + ні + іменник (Р.в.)» = нічого не має. Як видно, ФО містять граматичні показники заперечення і у своєму значенні, і у структурі одиниць. Повторюваність у ФО розцінюємо як прагнення до посилення позначуваної ними інформації, у цьому разі – інформації про заперечне значення «нічого не мати», а отже, жити бідно. Наприклад: *Нема в його ні оселі, Ні саду, ні ставу..* [8, т.1, с. 116]; *Ні корови, ні вола — Осталася хата* [8, т.1, с. 135]. Відсутність абсолютно всього, а головне сім'ї, називає ФО **ні родини, ні хатини**: *Що йому зосталось, Кого батько і не бачив, Мати одиуралась? Що зосталось байстрюкові? Хто з ним заговорить? Ні родини, ні хатини; Шляхи, піски, горе..* [8, т.1, с. 65]; *Ані родини! Ані хатиночки нема, Одна-однісінька!..* [8, т.2, с. 314]

Для називання стану бідності автор використовує ФО **попідтинню ночувати; під тином сидіти**, що реалізують значення: 1) «жити просто неба»: *Де ж Катруся блудить? Попідтинню ночувала; На кого собаки на улиці лають? Хто голий, голодний під тином сидить?* [8, т.1, с. 59, 60]; 2) «жебракувати»: *Пішла тинятись попідтинню, Аж поки, поки не дійшла Аж до Гологофи* [8, т.2, с. 316].

Із поняттям «жебракувати» пов'язаний фразеологізм **ходити з торбою**: *«Не дав вдовиці утопитись, Не дам же й з торбою ходить»*,— *Сказав Максим* [8, т. 2, с. 63]. Слово-компонент **торба** в українській культурі здавна символізує бідність, злиденність, зокрема крайню [3, с. 601].

Внутрішня форма ФО **ні шеляга** утворює образне уявлення про надзвичайну бідну людину. Дистрибутивне оточення, представлене **ні**, підсилює

значення «зовсім немає», відповідно, й асоціюється з найменшою кількістю грошей (шеляг – старовинна дрібна монета), що не дають можливості мінімально забезпечити існування: *Давай гроші! – Де мені їх взяти? Ні шеляга* [8, т.1, с. 103].

Таким чином, мовотворчість Тараса Шевченка є важливим джерелом культурної інформації про одяг, житло, соціальний стан українського народу. У творах використано як узуальні, так і трансформовані фразеологізми, цілісне значення яких мотивоване стрижневими словами-компонентами **пан, золото, кишеня, свитина, кіл, торба**, що формують уявлення українців про заможність, бідність. Автор за допомогою внутрішнього світу персонажів – почуттів, переживань, емоцій – влучно описує тогочасне життя представників різних верств населення.

Досліджені фразеологізми не лише несуть інформацію про соціальне розшарування суспільства – виділення заможних і бідних, а й відбивають соціально-культурні погляди Т. Г. Шевченка, спрямовані на втілення найважливіших ідей – незалежності, свободи, рівності. Проте цим не вичерпується тема нашого дослідження, тому перспективним напрямом наступних розвідок може бути подальший комплексний аналіз ФО на позначення різного соціального стану.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. 2. Дияк О. В. Колористична картина поеми «Гайдамаки» Тараса Шевченка. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 10: Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2013. Вип. 10. С. 36-39. 3. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. К.: Довіра, 2006. 703 с. 4. Князь Т. М. Фразеологізми української мови на позначення заможності: структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти: монограф. Харків: Точка, 2014. 176 с. 5. Лозко Г. С. Українське народознавство : монограф. [3-тє вид.]. Х.: Див, 2005. 472 с. 6. Медведєв Ф. П. Українська фразеологія: Чому ми так говоримо? Х.: Вища школа, 1977. 232 с. 7. Шаповалова А. Творчість Тараса Шевченка та філософія Григорія Сковороди: два виміри свободи. *Шевченкознавчі студії*. 2013. Вип. 16. С. 203-2016. 8. Шевченко Тарас. Твори: [у 5 т.]. К.: Дніпро. Т. 1. 1970. 408 с.; Т. 2. 1970. 416 с.; Т. 3. 1971. 395 с.

Князь Тетяна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри мовних дисциплін, Харківський національний аграрний університет імені В. В. Докучаєва, п/в «Докучаєвське – 1», Харківський р-н, Харківська обл., Україна.

E-mail: knyaz_tm@ukr.net
tel.: +38 067-789-04-33
orcid.org/0000-0002-7272-4644

Knyaz Tetyana Mykolaivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Department of Language courses, Kharkiv National Agrarian University named after V.V. Dokuchaev, village Dokuchaevsk -1, Kharkiv region, Ukraine.